

Міністерство освіти і науки України
Гуманітарний факультет Українського католицького університету
Кафедра нової та новітньої історії України

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПРАКТИКУМ

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ:
КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДОБА
(друга половина XVI – кінець XVIII ст.)**

**для студентів
спеціальності «Історія»**

Уклав Орест Лильо

ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ЛЬВІВ 2015

Навчально-методичний практикум «Історія України: козацько-гетьманська доба (друга половина XVI – кінець XVIII ст.)» для студентів спеціальності «Історія» / укл. О. Лильо. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2015. – 294 с.

Пропонований практикум містить методичні рекомендації, документи та матеріали, плани семінарів з конкретно визначених питань згідно з навчальною програмою курсу. З кожної теми представлено завдання, тлумачення нових термінів і понять, іменний і термінологічний покажчики, списки джерел та літератури, включно з найновішими виданнями. Матеріал упорядковано за проблемно-хронологічним принципом з наголосом на різні етапи розвитку політичної, економічної та духовно-культурної історії козацької Гетьманщини.

Навчально-методичний практикум призначений для студентів вищих навчальних закладів і всіх, хто цікавиться історією козащини та Гетьманщини.

Рецензент:

Володимир Пришляк,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри нової та новітньої історії України
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Гуманітарного факультету
Українського католицького університету
(протокол № 10 від 30 грудня 2014 р.)*

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	9
ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ОBOB'ЯЗКОВОГО ПРОЧИТАННЯ	12
РЕКОМЕНДАЦІЇ СТУДЕНТАМ	
ПРИ ПІДГОТОВЦІ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ	15
ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ	17
Семінар 1. ХМЕЛЬНИЧЧИНА	17
Термінологічний словник:	18
Державні та політичні діячі періоду:	28
Законодавчі акти та міжнародні угоди	32
Документи і матеріали:	33
<i>Лист коронного гетьмана М. Потоцького</i> <i>до короля Владислава IV про повстання козаків і селян</i> <i>під проводом Богдана Хмельницького</i>	33
<i>Перша козацька битва з ляхами під Жовтими Водами</i>	35
<i>Про другу битву козаків з ляхами</i> <i>та про перемогу під Корсунем</i>	36
<i>Лист Анджея Конєцпольського, писаря польного коронного,</i> <i>до невідомого з повідомленням про розгром польських військ</i> <i>на Жовтих Водах і під Корсунем та поширення повстання</i>	38
<i>3 листа Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича</i> <i>з повідомленням про перемоги козаків</i> <i>над польсько-шляхетськими військами</i>	39
<i>Лист Богдана Хмельницького до польського короля Владислава IV</i>	39
<i>Пункти та інструкція, дана козацьким послам</i> <i>і віддана ними на сейм у Варшаві</i>	41
<i>Відповідь Річі Посполитої польської на козацьке посольство, з Варшави ...</i>	42
Хронологія	43
Семінар 2. СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	44
Термінологічний словник	45
Державні та політичні діячі періоду	50
Законодавчі акти та міжнародні угоди	53
Документи і матеріали.....	54
<i>Про смерть короля Владислава та про коронацію</i> <i>короля Казимира та про те, як усе військо настановило</i> <i>Хмельницького гетьманом, та про його похід під Збараж,</i> <i>Броди, Львів і Замостя та про повернення звітти.....</i>	54
<i>Під Замостям. Лист до королевича Яна Казимира</i> <i>з поясненням причин війни і викладом вимог Запорозького Війська.....</i>	56
<i>Розповідь про перемогу над ляхами року 1649 під Збаражем та Зборовом ..</i>	57
<i>Зборівський договір, укладений між королем Яном II Казимиром</i> <i>та Військом Запорозьким</i>	63

Пункти козацьких вимог до короля Яна Казимира та польського уряду	65
Зборовський трактат 1649 р. Декларація його королівської милості Запорозькому Війську на дані пункти супліки	66
Із книги п. Шевальє «Історія війни козаків проти Польщі» про героїзм селянсько-козацького війська у битві під Берестечком	68
Хронологія	68
Семінар 3. УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКА УГОДА 1654 р.	69
Термінологічний словник	71
Державні та політичні діячі періоду	76
Законодавчі акти та міжнародні угоди	80
Документи і матеріали	82
З грамоти царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому про згоду взяти Україну під захист	82
З рішення земського собору щодо України	83
Договірні статті з російським царем Олексієм Михайловичем	84
«Статті Богдана Хмельницького», стверджені царем і боярською думою, які визначали становище України в складі російської держави	88
Лист Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці про дружбу	90
Жалувана грамота царя Олексія Михайловича Війську Запорозькому на збереження його прав і вольностей	91
Лист Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Густава про дружбу	92
Універсал Богдана Хмельницького про висилку на допомогу Юрію Ракоці козацького війська	92
Лист Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці про союз зі Швецією	93
Хронологія	93
Семінар 4. ГЕТЬМАНЩИНА В 1657–1659-х рр.:	94
Термінологічний словник	95
Державні та політичні діячі періоду	99
Законодавчі акти та міжнародні угоди	102
Документи і матеріали	104
Гадяцький трактат	104
Козацькі пропозиції до миру між Україною та Польщею, подані Станіславу Казимиру Беневському на трактах	110
Статті, прислані князю Трубецькому	112
Хронологія	114
Семінар 5. ПОЛІТИЧНИЙ І ПРАВОВИЙ СТАТУС ГЕТЬМАНЩИНИ	114
Термінологічний словник	116
Державні та політичні діячі періоду	118
Законодавчі пакти та міжнародні угоди	123

Документи і матеріали.....	127
<i>Батуринські статті, постановлені</i>	
<i>із гетьманом Іваном Брюховецьким 1666 р.</i>	127
<i>Коломацькі статті</i>	137
<i>Московські статті гетьмана Івана Мазепи 1689 р.</i>	155
<i>Донесення І. Мазепи царям про Семена Палія</i>	160
Хронологія	162
Семінар 6. УКРАЇНСЬКО-ШВЕДСЬКИЙ СОЮЗ 1708–1709 рр.	164
Термінологічний словник	165
Державні та політичні діячі періоду	170
Законодавчі акти та міжнародні угоди	178
<i>Наказ Івана Мазепи про заборону козакам з слободи Семенівка</i>	
<i>приймати в козацький реєстр тяглих людей</i>	180
<i>Універсал Івана Мазепи у Ніжинський полк про заборону</i>	
<i>власникам маєтностей вимагати від козаків</i>	
<i>виконання повинностей чи сплати чиншів</i>	180
<i>Універсал Івана Мазепи про оренди в Гадяцькому полку</i>	
<i>ихь царського пресвітлого величества войска запорожского</i>	
<i>гетмань Іоаннь Мазепа</i>	182
<i>Універсал Івана Мазепи про підтвердження прав на маєтності</i>	
<i>Чернігівському полковникові Якову Лизогубу</i>	184
<i>Універсал Мазепи про надання права оренди горілчаних</i>	
<i>та тютюнових шинків на міські потреби прилукам</i>	
<i>за 1500 золотих [его царського пресвітлого величества</i>	
<i>войска запорожского Гетмань Іоань Мазепа]</i>	185
<i>Оборонний універсал Івана Мазепи вдові генерального обозного</i>	
<i>Василя Борковського Марії Стефанівні</i>	
<i>про заборону посполитим, що живуть на її землях,</i>	
<i>записуватися у козацький реєстр та про захист її володінь</i>	186
<i>Універсал Івана Мазепи про надання новгородському монастиреві</i>	
<i>в річну оренду горілчаних, тютюнових та дьогтьових шинків</i>	
<i>у селі Спаському</i>	187
<i>Закличний лист Івана Мазепи до Стародубського полковника</i>	
<i>Івана Скоропадського з поясненням причини розриву</i>	
<i>з Москвою та закликом і наказом звільнити Стародуб від</i>	
<i>московського гарнізону, або, якщо це неможливо,</i>	
<i>відступити до Батурина</i>	187
<i>Маніфест шведського короля Карла XII про прийняття</i>	
<i>гетьмана Івана Мазепи із його одностудцями під свій захист</i>	189
<i>Вирішальний указ Петра I на статті Івана Скоропадського</i>	194
Хронологія	196
Семінар 7. КОЗАЦЬКИЙ УРЯД В ЕМІГРАЦІЇ (1710–1740 рр.)	197
Термінологічний словник	199
Державні та політичні діячі періоду	204
Законодавчі та міжнародні угоди	209
<i>Пакти і конституція прав і вольностей Війська Запорозького</i>	212
<i>Вивід прав України</i>	223

Хронологія	227
Семінар 8. ЛІКВІДАЦІЯ КОЗАЦЬКИХ АВТОНОМІЙ: ЗАПОРОЖЖЯ І СЛОБОЖАНЩИНА У 30–70-х роках XVIII ст.	227
Термінологічний словник	230
Державні та політичні діячі періоду	236
Законодавчі акти та міжнародні угоди	240
<i>Універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження права переходу селян на Лівобережній Україні</i>	241
<i>Лист Катерини II до графа Петра Румянцева-Задунайського про залишення частини російського війська на території України для боротьби з запорожцями</i>	242
<i>Маніфест Катерини II від 3 серпня 1775 р. про ліквідацію Запорозької Січі</i>	243
<i>Указ Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі</i>	244
<i>Жалованная грамота дворянству</i>	248
Хронологія:	269
Семінар 9. ОПРИШКІВСТВО І ПОВСТАНСЬКІ РУХИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII ст.	270
Термінологічний словник	272
Державні та політичні діячі періоду	276
Законодавчі акти і міжнародні угоди	279
<i>Збірка документів стосовно гайдамацького руху</i>	280
<i>Постанова пограничного об'єднання польсько-російського суду київського воєводства в зв'язку з нападом на місто Павлолуч гайдамацьких загонів під проводом Марка Жили та Гриви</i>	272
<i>Лист теребовельського хорунжого Франциска Литовського до варшавського каштеляна Беное, в якому він повідомляє чутки про появу опришківських загонів Олекси Довбуша в шумлянських і стратинських лісах</i>	273
<i>Лист овруцького стольника Йосипа Колендовського до Аршавського каштеляна Павла Беное, в якому описуються подробиці смерті Олекси Довбуша та посмертного його четвертування</i>	283
<i>Рішення військової колегії про відправку 500 чоловік із драгунських полків для боротьби з гайдамаками на Задніпров'ї</i>	285
<i>Лист невідомої особи до не встановленого адресата про повстання гайдамаків в Умані та інших місцевостях і розправу над ними російських та польських військ</i>	285
<i>Указ Катерини II кошовому отаманові Петру Калнишевському про приборкання запорожців, які брали участь у гайдамацькому русі</i>	286
Хронологія:	287
ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ НА ІСПИТ:	288
ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ	290
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	290

ВСТУП

Історія України є важливою навчальною дисципліною для студентів незалежно від їхньої спеціальності. Цей предмет дає майбутньому спеціалістові можливість здобути необхідні знання з історії України, дізнатися не лише про основні події, факти, особливості та закономірності історичного процесу, а й підвищити і вдосконалити рівень історичної свідомості та політичної культури. Вивчення курсу з історії козаччини та Гетьманщини (друга половина XVI – кінець XVIII ст.) допоможе студентові сформувати власний світогляд, дасть змогу зрозуміти характерні особливості формування української нації та козацької України загалом. У курсі розглядаються питання політичної, економічної та духовно-культурної історії Гетьманщини на різних етапах її розвитку.

Мета навчально-методичного практикуму – допомогти студентам отримати глибокі й різнобічні знання з історії України козацької доби, ознайомити студентів з такими концептуальними проблемами, як: закономірності й особливості державотворчого процесу, розвиток соціально-економічної, політичної систем та культури Гетьманщини, а також з основними джерелами та найважливішими досягненнями історіографії цього періоду.

Очікувані результати. Після вивчення курсу студент, спираючись на джерела та досягнення історіографії, повинен:

- знати основні концептуальні проблеми з історії козацької доби;
- засвоїти фактичний матеріал, хронологію подій;
- встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між окремими подіями історії Гетьманщини, розуміти їх місце в контексті світового історичного процесу;
- орієнтуватися в сучасному стані дослідження історії України козацької доби, її дискусійних аспектах, акцентувати увагу на найважливіших моментах у її вивченні;
- вміти опрацювати основні тексти вітчизняних і зарубіжних джерел козацької доби;
- критично оцінювати історичну інформацію, формувати власну точку зору та представляти її в усній та письмовій формі;
- виробити основні навички самостійної дослідницької роботи з джерелами, вміти аналізувати наявну в них інформацію і самостійно робити обґрунтовані висновки.

Навчально-методичний практикум «Історія України: козацько-гетьманська доба (друга половина XVI – кінець XVIII ст.)» розпочинається програмою курсу. Подано список основних джерел і літератури, якими доцільно користуватися, вивчаючи історію козацької України. Пропонований практикум містить плани семінарських занять, що розраховані на самостійне вивчення студентами будь-якої теми курсу за заздалегідь складеним планом і вказаною літературою з наступним обговоренням питань цієї теми на занятті в аудиторії.

Після кожної теми семінарського заняття подаються теми рефератів і перелік питань для самостійної роботи, одним із видів якої є написання рефератів і контрольних робіт. Тему студенти отримують від викладача або ж обирають самостійно; структуру реферату й контрольної роботи та строк їх написання визначає викладач.

Для всіх тем семінарських занять подано факти, події, тлумачення термінів і понять, іменний і термінологічний покажчики, стислий перелік та зміст головних законодавчих актів і міжнародних угод, які повинні засвоїти студенти, працюючи над курсом. Все це сприятиме кращому розумінню навчального матеріалу та глибшому його засвоєнню.

У кінці навчально-методичного практикуму подано перелік питань для підготовки до іспиту, які охоплюють весь матеріал курсу, перелічено інформаційні ресурси, наведено список рекомендованої літератури, якою доцільно користуватися, вивчаючи історію козацької України.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Вступ. Огляд історіографії та джерел

Предмет і завдання курсу. Історіографія: етапи, напрями, проблематика. Народницька і державницька школи. Радянська історіографія. Сучасна історіографія. Основні групи джерел: актові матеріали, нарративні джерела (козацькі літописи, мемуари тощо).

Тема 2. Формування українського козацтва.

Козацькі війни другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Дискусійні питання генези українського козацтва. Причини та джерела виникнення козацтва. Теорії походження української козащини. Заснування Запорозької Січі. Геополітичне становище та суспільно-адміністративний устрій Запорожжя. Державотворчі тенденції в діяльності козацтва. Воєнне мистецтво запорозьких козаків. Запорозька Січ у системі міжнародних взаємин. Боротьба козацтва проти турецько-татарської агресії. Ставлення уряду Речі Посполитої до створення реєстрового козацького війська. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний та вихід козацтва на політичну арену. Участь козаків у війнах Речі Посполитої з Московським царством, Оттоманською Портою та у Тридцятилітній війні. Загострення соціальних протиріч в українських землях у складі Речі Посполитій. Козацькі повстання К. Косинського, С. Наливайка, М. Жмайла, Т. Трясила, П. Павлюка, Д. Гуні, Я. Остриянина.

Тема 3. Хмельниччина, част. I (1648)

Проблема типології, хронології та періодизації української національно-визвольної революції XVII ст. Українські землі під владою Речі Посполитої напередодні Хмельниччини. Постать Богдана Хмельницького. Підготовка та причини повстання. Вибух повстання на початку 1648 р. і переростання його у війну з Річчю Посполитою (червень – липень 1648 р.). Розгортання селянської війни. Перші перемоги.

Тема 4. Хмельниччина, част. II (1649–1657)

Політична програма Б. Хмельницького. Створення основи козацької держави, її адміністративно-територіальний устрій. Кампанія 1649 р. і Зборівський трактат. Битва під Берестечком. Білоцерківський мир. Дипломатія Б. Хмельницького: українсько-російська угода 1654 р., її політичні наслідки та оцінка в історичній літературі. Російсько-польська війна 1654–1656 рр. Наростання суперечностей у відносинах із Московією. Віленське перемир'я. Геополітичні плани Б. Хмельницького. Союз із Швецією і Трансильванією. Смерть Б. Хмельницького. Оцінка його особи в історіографії та історичній пам'яті.

Тема 5. Руїна, част. I (1658–1663)

Гетьманування Івана Виговського. Розрив із Москвою. Юрій Немирич. Гадяцька угода 1658 р. Бій під Конотопом. Початок громадянського протистояння.

Причини і наслідки краху політики І. Виговського. Гетьман Юрій Хмельницький. Переяславські статті 1659 р. Спільні дії проти Польщі влітку 1660 р. Чуднівська кампанія і новий польсько-козацький союз. Посилення політичного хаосу і громадянської війни в Україні на початку 1660-х років.

Тема 6. Руїна, част. II (1663–1681)

Розгортання громадянської війни в Гетьманщині у 60–70-х роках XVII ст. Чорна рада 1663 р. Прихід до влади Івана Брюховецького. Андрусівське перемир'я 1667 р. та розчленування України на Лівобережжя і Правобережжя. Загострення боротьби за владу. Павло Тетеря на Правобережжі. Гетьман Петро Дорошенко і його плани возз'єднання козацької України. Війна П. Дорошенка з Польщею 1667 р. Турецька політика П. Дорошенка і війна 1672 р. Криза й поразка української революції (серпень 1671 р. – вересень 1676 р.). Чигиринські походи. Останнє гетьманство Юрія Хмельницького. Гетьманування Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича. Поділ України між Московською державою, Річчю Посполитою та Османською імперією. Бахчисарайський мирний договір 1681 р.

Тема 7. Козацька держава другої половини XVII ст.: типологічна і структурна характеристика

Територія, устрій та управління козацької держави – Війська Запорозького. Гетьман і генеральна старшина. Генеральна і Старшинська ради. Генеральна військова канцелярія. Генеральний військовий суд. Поділ суспільства на соціальні групи-стани та їх взаємовідносини. Козацька старшина та її місце в соціальній структурі. Козацька шляхта. Духівництво. Міщани. Перетворення козацтва у найбільш чисельний стан суспільства. Соціальні завоювання селянства. Військо. Фінанси. Торгівля. Освіта й культура.

Тема 8. Гетьманщина наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Колонізація частини Правобережної України Туреччиною й Польщею. Наступ на політичну автономію України. «Вічний мир» 1686 р. та його наслідки для України. Підпорядкування Київської митрополії Української православної церкви Московському патріархату. Кримський похід 1687 р. і кінець гетьманування І. Самойловича. Гетьман Іван Мазепа і його внутрішня політика. Повстання Петрика. Участь у війні проти Туреччини і Криму. Відродження Гетьманщини за І. Мазепа після Руїни.

Тема 9. Гетьманщина у 1700–1721 рр.

Участь Гетьманщини у Північній війні (1700–1721). Повстання під проводом Семена Палія 1702–1704 рр. Ідея соборної України І. Мазепа та її історична перспектива. Похід Карла XII на Україну. Шведсько-український союз. Зруйнування Батурина і битва під Полтавою та їх наслідки. Петровський терор проти мазепинців. Еміграція і смерть І. Мазепа. Гетьман Пилип Орлик і його конституція. Російсько-турецька війна 1711–1713 рр. і спроба реваншу гетьмана П. Орлика. Прутська кампанія. Діяльність П. Орлика в еміграції.

Тема 10. Нищення царизмом державності України в першій половині XVIII ст.

Політика російського уряду супроти Гетьманщини після Полтавської катастрофи. Деморалізація козацької старшини. Канальні роботи. Поступове нищення економіки. Гетьман Іван Скоропадський і його становище. Посилення російської влади в Україні. Перша Малоросійська колегія. Павло Полуботок і боротьба за відновлення козацької автономії. Гетьманування Данила Апостола.

Тема 11. Ліквідація Гетьманщини

Правління гетьманського уряду. Російсько-турецька війна 1735–1739 рр. та її наслідки для Гетьманщини. Гетьман Кирило Розумовський та його реформи. Глухівська петиція. Ліквідація інституту гетьманату 1764 р. Друга Малоросійська колегія. Рум'янцевський опис Малоросії. Скасування полково-сотенного устрою Гетьманщини. Ліквідація козацького війська і закріпачення селян Лівобережної України. Повстання в с. Турбаях. Берлінська місія Василя Капніста. Історичне значення Гетьманщини.

Тема 12. Слобідська Україна та Запорозька Січ у XVIII ст.

Заселення Слобідської України. Слобідські козацькі полки, їх соціальний і економічний устрій. Землеволодіння. Військова служба. Скасування козацького устрою на Слобожанщині 1765 р.

Запорожжя періоду Нової (Покровської) Січі (1734–1775). Політичний і соціальний устрій. Господарське освоєння півдня України. Козацькі зимівники. Сербська колонізація земель Вольностей Війська Запорозького низового. Участь запорозьких козаків у російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Зруйнування Січі. Кошовий отаман Петро Калнишевський та його доля. Задунайська Січ. Азовське козацьке військо. Утворення Чорноморського козацтва. Переселення козаків на Кубань.

Тема 13. Правобережна Україна і західноукраїнський регіон у XVIII ст.

Політична ситуація в Правобережжі на початку XVIII ст. Причини соціального розбійництва і повстанських рухів на Правобережжі та західноукраїнських землях. Перші гайдамацькі виступи. Гайдамацьке повстання 1734 р. і гайдамацькі ватажки: Верлан, Грива, Медвідь, Харко. Ставлення Російської імперії до гайдамацького руху. Сава Чалий. Карпатські опришки. Олекса Довбуш. Гайдамацький рух 1750 р. Утворення Барської конфедерації. М. Значко-Яворський та його діяльність. Коліївщина 1768 р. Церковна унія в Галичині та її наслідки. Василянське просвітництво. Прилучення Галичини до Австрії. Підкарпатська Русь.

ЛІТЕРАТУРА ДЛЯ ОBOB'ЯЗКОВОГО ПРОЧИТАННЯ

- Бойко О. Історія України. – К. : Академ-видав, 2005. – 687 с.
- Боплан Гійом ле Вассер де. Опис України / Г. Л. В. де Боплан ; пер. з франц., приміт. та перед. В. Косика. – Л. : Мета, 1998. – 179 с.
- Величко Самійло. Літопис / пер. В. Шевчука ; відп. ред. О. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 373 с. ; Т. 2. – 642 с.
- Верстюк В. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник / В. Верстюк, О. Дзюба, В. Репринцев. – К. : Наукова думка, 1995. – 686 с.
- Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожуючих другої половини XVIII ст. – Л. ; Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1995. – 139 с.
- Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – К. : Наукова думка, 1991–1998.
- Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна крізь віки ; т. 8).
- Державні, політичні та громадські діячі України : політичні портрети / за загальною редакцією М. І. Панова. – К. : Ін Юре, 2002 – 476 с.
- Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / упорядн. о. Ю. Мицик ; редкол. В. А. Брехуненко [та ін.]. – К., 2012. – Т. 1 : (1648–1649 рр.). – 680 с.
- Джерела про зруйнування Запорозької Січі / збір. та упоряд. Василь Сокіл ; НАН України, Інститут народознавства. – Л. : Афіша, 2005. – 127 с.
- Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / упоряд. С. Павленко ; відп. ред. І. Ситий. – К. : Вид. дім «Києво-Могилян. акад.», 2007. – 1142 с.
- Довідник з історії України. А-Я / за ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
- Енциклопедія історії України / ред. рада : В. М. Литвин [та ін.] ; ред. колегія : В. А. Смолій [та ін.]. – К. : Наукова думка, 2003–2005. – Т. 1–2.
- Енциклопедія Львова / за ред. А. Козицького та І. Підкови. – Л. : Літопис, 2007, 2008, 2010. – Т. 1–3.
- Зашкільняк Л. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Л. : [ЛНУ ім. І. Франка], 2002. – 752 с.
- Іван Мазепа і мазепинці : історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст. : [наук. зб.] / [упоряд. І. Скочильяс]. – Л. : ІУАД НАН України (Львівське відділення) ; НТШ, 2011. – 351 с.
- Історія Львова : у 3 т. / редкол. Я. Ісаєвич [та ін.]. – Л. : Центр Європи, 2006–2007.
- Історія України / за ред. Ю. Зайцева. – 3-є вид., переробл. і доп. – Л. : Світ, 2002. – 518 с.
- Історія України : документи, матеріали : посібник / уклад., комент. В. Короля. – К. : Академія, 2001. – 447 с.
- Історія України : хрестоматія у 2 ч. : навч. посіб. / [кер. авт. кол. і наук. ред. : Б. І. Білик]. – К. : Альтпрес, 2004. – Ч. 1.
- Історія України / за ред. В. Смолія. – 3-є вид. – К. : Альтернативи, 2003. – 471 с.
- Історія України. Новий довідник / [упоряд. С. Крупчан [та ін.]. – К. : Казка, 2005. – 735 с.
- Історія українського війська : від княжих часів до 20-х років XX ст. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич [та ін.]. – Л. : Світ, 1992. – Т. 1. – 702 с.
- Історія української культури : в 5 т. / голов. редкол. Б. Є. Патон. – К. : Наукова думка, 2001–2013. – Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть ; Т. 3 : Українська культура другої половини XVII–XVIII століть.
- Кочегаров К. Русское правительство и семья украинского гетмана Ивана Самойловича в 1681–1687 гг. – М., 2012. – 224 с.

- Летопись Самовидца по новооткрытым спискам с приложением трех малороссийских хроник : Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии», и «Собрания исторического». – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1878. – XVIII, 81, 471 с.
- Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / [пер. з староукр. Р. Г. Іванченка]. – К. : Знання України, 1992. – 204 с.
- Малий словник історії України / ред. колегія В. Смолій [та ін.]. – К. : Либідь, 1997. – 464 с.
- Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI–XVIII столетии / собранные и редактированные Д. И. Багалеем. – Харьков, 1890. – 461 с. – Т. 2.
- Мицик Ю. Історія України / Ю. Мицик, О. Бажан, В. Власов. – К. : КМ Академія, 2005. – 576 с.
- Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657 рр. : зб. за документами актових книг / упоряд. : Л. Сухих, В. Страшко. – К., 2008. – 1012 с.
- «Пакти і конституції» Української козацької держави / [упоряд. М. Трофимук, Т. Чухліб]. – Л. : Світ, 2011. – 439 с.
- Пилип Орлик : життя, політика, тексти : матеріали Міжнар. наук. конф. “Ad fontes” до 300-ліття Бендерської конституції 1710 р. (Київ, НаУКМА, 14–16 жовт. 2010 р.) / [ред.-упоряд. Н. Яковенко]. – К. : Унів. вид-во Пульсари, 2011. – 295 с.
- Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / авториз. пер. з англ. Миколи Климчука. – К. : Laugus, 2013. – 440 с.
- Плохій С. Наливайкова віра : козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – 2-е вид., випр. – К. : Критика, 2006. – 495 с.
- Пришляк В. «Коротка передишка часів Апостола» : Гетьманщина у 1727–1734 роках / Володимир Пришляк // Україна крізь віки : [зб. наук. праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля]. – К. : Інститут історії України, 2010. – С. 568–591.
- Пришляк В. Генеральна старшина за гетьмана Данила Апостола : обозний Яків Лизогуб / Володимир Пришляк // Крізь століття : [студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя]. – Л., 2012. – Per saeculos : [studia in honorem Nicolai Krykun octogenarii]. – Leopoli, MMXII. – С. 575–595. – (НТШ. Українознавча наукова бібліотека НТШ ; ч. 33).
- Пришляк В. Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка) / Володимир Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : [зб. наук. праць]. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. – Вип. 20 : ACTES TESTANTIBUS: [ювілейний зб. на пошану Леонтія Войтовича]. – С. 550–568.
- Тисяча років української суспільно-політичної думки : в 9 т., 14 кн. / гол. ред. Т. Гунчак. – К. : Дніпро, 2001. – Т. 2, кн. 1 : (XVI ст.). – Т. 2, кн. 2 : (Перша половина XVII ст.). – Т. 3, кн. 1 : (Третя чверть XVII ст.). – Т. 3, кн. 2 : (Остання чверть XVII – початок XVIII ст.). – Т. 4, кн. 1 : (Перша третина XVIII ст.). – Т. 4, кн. 2 : (Середина XVIII ст.). – Т. 4, кн. 3 : (Кінець XVIII ст.).
- Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України, 2014. – 671 с.
- Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К. : КМ Академія, 2011. – 623 с.
- Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Л., 1993. – 70 с.
- Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657 рр. – Л. : Місіонер, 1996. – Ч. 1 : 1654 рік. – 264 с.

- Чухліб Т. 100 великих постатей і подій козацької України. – К. : Арії, 2008. – 462 с.
- Чухліб Т. Гетьмани і монархи : українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. – К. ; Нью-Йорк, 2003. – 517 с.
- Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. – К. : КМ Академія, 2011. – 102 с.
- Чухліб Т. Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К. : КМ Академія, 2010. – 446 с.
- Чухліб Т. Незнайома Клію : таємниці, казуси і курйози української історії : козацька доба / Т. Чухліб, В. Горобець. – К. : Наукова думка, 2004. – 310 с.
- Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету : Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К. : КМ Академія, 2011. – 327 с.
- Чухліб Т. В. Донеччина та Луганщина – козацькі землі України (XVI–XVIII ст.) / відп. ред. В. Смолій. – К. : Інститут історії України, 2014. – 105 с. – (Студії з регіональної історії. Степова Україна).
- Шевчук В. П. Історія української державності : курс лекцій / В. П. Шевчук, М. Г. Тараненко. – К. : Либідь, 1999. – 478 с.
- Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. – К., 1990–1991.
- Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної історії України. – К. : Критика, 2005. – 581 с.
- Яковенко Н. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – 415 с.

РЕКОМЕНДАЦІЇ СТУДЕНТАМ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Головним при підготовці до практичного заняття є план семінару. Мета семінарських занять – поглиблення та закріплення знань, отриманих на лекціях або при самостійному вивченні окремих тем курсу. Як правило, на семінар виносяться 3–4 питання. Вони розглядаються як в традиційній формі, так і у вигляді дискусії, розгорнутої бесіди, в стилі «оксфордських дебатів», особливо при розгляді проблемних питань. При виступі на семінарі оцінюються стиль викладання, розуміння проблематики, доповнення до викладеної теми, використання та аналіз джерельних матеріалів. Студент повинен усвідомити поставлене перед ним завдання і лише після цього приступити до опрацювання відповідних позицій джерел та літератури. Для кращого розуміння певних термінів, явищ, подій, у ході виконання завдання студенту необхідно звертатися до фахових видань: хрестоматій, довідників з історії України, енциклопедій.

Важливим чинником при підготовці до семінарського заняття є правильне конспектування. Конспект – це короткий переказ основних ідей, проблем документу чи наукової роботи своїми словами. Обрану в списку бібліографії працю (чи її окремі розділи) слід прочитати повністю, для кращого осмислення висловлених автором думок. Перед конспектуванням варто записати прізвище автора твору, повну назву праці, вказати рік її видання. У ході роботи в конспекті рекомендується тезово (стисло) записати не лише окремі дати, події та головні висловлювання автора, а й грамотно проаналізувати наведені історичні факти, викласти власні думки й розуміння певних питань зазначеної проблематики. Записувати необхідно лише головні положення джерел та їх аргументацію. Наступним, не менш важливим етапом у підготовці студента до семінарського заняття, є складання тексту виступу у формі доповіді, поширеного плану чи власне тез.

Виступ на семінарському занятті з певного питання повинен займати не більше 8-10 хв., а доповнення – 2-5 хв. Під час виступу на практичному занятті студент має право користуватися конспектом, однак не читати повністю відповідь на питання, а лише щоб наводити окремі дати, цифрові дані або цитувати відповідне джерело.

Доповідач у виступі повинен глибоко та всебічно розкрити суть питання. Завершувати свою доповідь він повинен належними висновками й узагальненнями. При доповненні студентів варто уникати повторення матеріалу, що був висловлений попереднім доповідачем. Рационально організована робота студентів при підготовці до семінарських занять сприятиме міцному, систематичному, свідомому засвоєнню матеріалу з вітчизняної історії.

У кінці семінарського заняття підводяться підсумки роботи, оцінюються виступи і доповнення кожного студента, акцентується увага на найбільш вдалих відповідях, недоліках у висвітленні теми. Крім цього, ставиться завдання студентам щодо підготовки до наступного семінарського заняття.

Рекомендації студентам при підготовці рефератів

Індивідуальне навчально-дослідне завдання з курсу «Історія козащини та Гетьманщини (друга половина XVI – кінець XVIII ст.)» передбачає написання реферату на обрану тему. Написання реферату для кожного студента – робота суто індивідуальна. Тему дослідження студент обирає сам чи за рекомендацією викладача. Викладачі, що ведуть семінарські заняття, є науковими консультантами-керівниками студентів, надають їм постійну і всебічну допомогу для написання рефератів. Термін виконання – 2 тижні. Обсяг – 5-7 сторінок. Писати реферат необхідно згідно з погодженим із викладачем планом. У вступній частині слід визначити актуальність теми, мету, завдання, хронологічні рамки, практичне значення, методологічну базу, на яку опирається дослідження, та ступінь висвітлення відповідної проблематики в сучасній історіографії. Якщо обрана тематика виявилася дискусійною, то бажано розкрити суть дискусії, висловити й обґрунтувати своє бачення проблеми. Доцільно, виходячи зі специфіки дослідження, використати в додатках відповідний ілюстративний матеріал.

Обов'язковим є правильне оформлення реферату, з дотриманням вимог, які висуваються до такого роду робіт (використання джерел та головних позицій бібліографії з обов'язковим посторінковим посиланням на них у тексті роботи; консультації з викладачем). Важливо вміти підготувати реферативну доповідь (на 5-7 хв.), розкривши суть порушеної проблеми. Слід підкреслити, що при оцінці реферату викладач враховує не лише якість змісту написаного тексту, але й весь хід його захисту студентом на семінарі. Автор доповіді повинен вільно володіти опрацьованим матеріалом, дати відповіді на додаткові запитання викладача або студентів, показати вміння науково аргументувати власні міркування, обґрунтувати висновки у висвітленій темі.

Однією з форм самостійної роботи студентів є реферативне конспектування наукової статті, яке полягає в максимальному точному тезовому відображенні в конспекті головної думки наукової статті з наступним захистом, однак без дослівного переписування чи копіювання. Самостійна робота студентів є продовженням їхньої роботи під час семінарських занять.

Ще однією формою самостійної роботи студента є написання есеїв, що передбачають обов'язкове обґрунтування ставлення студентів до певної історичної події, особистості тощо.

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

СЕМІНАР 1. ХМЕЛЬНИЧЧИНА

1. Проблеми типології, хронологічних меж і періодизації Хмельниччини.
2. Річ Посполита напередодні збройного виступу Б. Хмельницького. Причини повстання.
3. Воєнні дії 1648 р.

■ Методичні рекомендації

При вивченні цієї теми насамперед зверніть увагу на причини збройного виступу Б. Хмельницького, розкрийте соціально-економічне і політичне становище пд.-сх. земель Речі Посполитої, суспільно-економічний лад якої, незважаючи на період т. зв. «золотого спокою», ховав у собі всі ознаки глибокої кризи. Її причиною було нестримне погіршення становища усіх верств тогочасного суспільства, і насамперед селянства, яке терпіло від розширення кріпацтва і панщини, намагання польської шляхти полонізувати руське населення, насаджувати унію і католицизм. Суттєво погіршилось становище козацтва, як запорозького, так і реєстрового, котрому загрожувала ліквідація як окремого стану в цілому. Особливо слід наголосити, що посилення кріпосницького і національного гніту на Україні супроводжувалось небаченими в інших країнах Європи масштабами зростання феодальної анархії, шляхетської сваволі.

Студентам необхідно ознайомитись з бібліографічними даними про Б. Хмельницького. При цьому необхідно уникнути стереотипних поглядів колишньої радянської історіографії на нього як діяча, який прагнув будь-що приєднати Україну до Росії, що нібито було споконвічною мрією українського народу. У зв'язку з цим слід ознайомитись з народницькою і державницькою течією української історіографії, що вбачає в ньому послідовного будівничого козацької держави.

Варто простежити перебіг Хмельниччини, розглянути найважливіші битви селянсько-козацької армії – під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Львовом.

■ Реферати:

1. Історичний портрет Богдана Хмельницького.
2. Козацтво – провідна соціально-політична сила України в першій половині XVII ст.
3. Українська культура в другій половині XVI-XVII ст.

■ Питання для самостійної роботи:

1. Проаналізуйте основні причини та привід збройного виступу Б. Хмельницького.
2. Які зміни відбулися в соціально-правовому становищі козацтва у період Хмельниччини.
3. З'ясуйте характер рушійних сил та подій визвольної війни.

■ Джерела та література:

<http://izbornyk.org.ua/samovyd/sam.htm>
<http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>
<http://litopys.org.ua/grab/hrab.htm>

Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961.

Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1 : (1648–1649 рр.) – К., 2012.

Літопис Самовидця / підгот. Я. І. Дзира. – 2-ге вид. – К., 1971. – С. 45–54.

Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / [пер. з староукр. Р. Г. Іванченка]. – К. : Знання України, 1992.

Тисяча років української суспільно-політичної думки. – К., 2001. – Т. III, кн. 1. – С. 183–184, 192–201.

Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С. 350–385.

Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. – К. : Наукова думка, 1991–1998.

Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л., 1991. – С. 234–256.

Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид. – Л., 1990. – С. 10–107.

Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль ; Л., 1996. – 326 с.

Смолій В. Богдан Хмельницький / В. Смолій, В. Степанков. – К., 2003. – С. 7–206.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1999. – С. 65–103. – (Україна крізь віки ; т. 7).

Пришляк В. Григорій Граб'янка (історико-генеалогічна розвідка) / Володимир Пришляк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, держав-

ність : [зб. наук. праць]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 20 : Actis Testantibus : [ювіл. зб. на пошану Леонтія Войтовича]. – С. 550–568.

Хрестоматія з історії Української РСР : у 3 т. – К., 1959.

Федорук Я. Віленський договір 1656 року. Східноєвропейська криза і Україна в середині XVII ст. – К. : КМ Академія, 2011. – 623 с.

Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Б. Хмельницького і формування його політичної програми (1648 – серпень 1649 рр.). – Л., 1993. – 68 с.

Федорук Я. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Л. : Місіонер, 1996. – Ч. 1 : 1654 рік. – 264 с.

Яковенко Н. Скільки облич у війни : Хмельниччина очима сучасників // Н. Яковенко. Паралельний світ : дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К. : Критика, 2002. – С. 189–228.

Смолій В. А. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К., 1999. – 351 с. – (Україна крізь віки ; т. 7).

Рец.: Яковенко Н. В кольорах пролетарської революції // Український гуманітарний огляд. – К., 2000. – Вип. 3. – С. 58–78.

Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 313–324.

Serczyk W. A. Na płonącej Ukrainie: Dzieje kozaczyzny 1648–1651. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1998. – S. 5–264.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Братства – релігійні та культурно-просвітницькі організації руських міщан, які утворились при церковних парафіях

в Україні в XV–XVI ст. Опікувалися церквою, дбали про її підтримку, допомагали бідним, організовували шпиталі,

школи, друкарні. З часом набули великого громадсько-політичного і національно-культурного значення.

Братські школи – навчальні заклади в Україні, які були засновані і утримувались братствами. Заклади освіти і одночасно центри боротьби проти політики польського уряду. Надавали освіту дітям різних суспільних станів.

Булава – 1. Вид холодної зброї, що виникла у найдавніші часи й мала форму палиці, на одному з кінців якої була закріплена головка у формі кулі, восьмигранника, шестигранника та ін. Руків'я булави виготовлялося найчастіше з дерева, рідше – металу, а головка – з металу або каменю.

2. Один із клейнодів у реєстровому козацькому війську, на Запорозькій Січі та в Гетьманщині, що був ознакою влади гетьмана (кошового отамана). Вперше булава разом з іншими клейнодами була надана козацтву польським королем Стефаном Баторієм 1576 р. і відтоді стала постійним атрибутом влади в Україні. Найчастіше булаву виготовляли із срібла, часто була позолочена і оздоблена коштовним камінням. У 1648 р. після обрання Б. Хмельницького гетьманом йому була вручена майстерно зроблена срібна, позолочена булава, прикрашена коштовним камінням, що зберігалася в скарбниці Запорозької Січі. У XVII–XVIII ст. козацтво часто одержувало клейноди, в т. ч. булаву від різних володарів – польських королів, турецьких султанів, російських царів. У XVIII ст. клейноди в Україну прислали Петро I, Єлизавета Петрівна, Катерина II. Після скасування гетьманства в Україні (1764) та ліквідації Запорозької Січі (1775) булаву разом з іншими клейнодами було конфісковано й вивезено до Росії. Була-

ва та інші клейноди використовувалися українським козацтвом і на Задунайській Січі, після ліквідації якої 1828 р. кошовий отаман Й. Гладкий передав їх російській владі. Після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд Росії прийняв рішення про повернення в Україну клейнодів, що зберігалися переважно у Москві та Петербурзі. Однак рішення не було виконане, і подальша доля цих пам'яток невідома.

Бунчук – військова регалія у вигляді палиці з кулею або вістря на верхньому кінці, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або турячого хвоста. Бунчук був в ужитку давніх племен і народів: скіфів, сарматів, половців, монголо-татар. Широко використовувався бунчук як військова регалія на Запорозькій Січі та Гетьманщині. Козаки запозичили його від турків і татар, які використовували його замість прапора чи військового знака. Це була начорно пофарбована палиця завдовжки 4,5 аршина (бл. 325 см), на верхній кінець якої насаджувалася мідна або позолочена куля, під яку вкладали мальоване біле чи чорне волосся з кінського хвоста з чотирма або шістьма косами поверх волосся. У 1763 р. російська цариця Катерина II надала Запорозькій Січі клейноди, «серед яких був і бунчук із срібною ручкою, поміщене на ньому волосся було обшите срібною ниткою та парчею. Бунчук був ознакою влади гетьмана (кошового отамана) і надавався всьому Війську Запорозькому. Бунчук носив і був відповідальним за його збереження бунчужний (бунчуковий товариш), а за часів Гетьманщини – генеральний бунчужний. Після скасування гетьманства в Україні (1764) і ліквідації Запорозької Січі (1775) бунчук разом з іншими клейнодами було конфісковано і вивезено до

Росії. У Преображенському соборі в Петербурзі зберігалося три бунчуки. Подальша доля цих історичних пам'яток козацької доби невідома.

Військо Запорозьке низове – 1. Офіційна назва реєстрового козацького війська, створеного у 1572 р. рішенням польського короля Сигізмунда II Августа для оборони пд.-сх. кордонів Речі Посполитої від нападів турків та кримських татар. Формувалося з козаків, котрих вносили у спеціальний список-реєстр, чисельність якого часто змінювалася (у 1572 р. – 300 чол., у 1630–1638-х рр. – 8 тис. чол.). Внаслідок Національно-визвольної революції 1648–1676-х рр. було підпорядковане польській владі і перестало існувати.

2. Офіційна назва відновленої після Національно-визвольної революції 1648–1676-х рр. козацької національної держави – Гетьманщини та її збройних сил.

3. Військо Запорозьке, низове – офіційна назва Запорозької Січі та її війська, що вживалася впродовж XVI–XVIII ст.

Військовий довбиш (кошовий довбиш, политаврник) – на Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) військовий службовець, що видав військовими литаврами, з допомогою яких скликав запорожців на загальні козацької ради (01.01 Нового року, на 2-3 день Великодня, на 01.10 – храмове свято Покрови Богородиці на Січі), а також перед військовими походами або під час прибуття на Січ офіційних осіб. Здійснював інші важливі функції, зокрема поліційні – роздягав засудженого і приковував до ганебного стовпа на січовому майдані, був присутній при виконанні вироків. Військовий довбиш збирав на користь війська мито й податок на переправах через ріки (перевізне) в межах Вольностей Війська Запорозького.

Військовий кантаржій (кошовий кантаржій; з грецької – вага) – на Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) службова особа, яка була охоронцем військових мір і ваг, що служили еталоном для всіх торгових операцій, здійснюваних на Запорозжжі. Військовий кантаржій збирав податок на користь кошової скарбниці з усіх привезених на Січ товарів і продуктів. Жив в окремому приміщенні на базарній площі.

Військовий осавул – виборна службова особа, яка обіймала одну з найважливіших військово-адміністративних посад на Запорозькій Січі у XVI–XVIII ст. Обирався на військовій раді терміном на один рік. Військовий осавул у мирний час стежив за дотриманням порядку на Січі, а у воєнний – у таборі. Військовий осавул видав заготовлену провіанту на випадок війни; розподілом, за наказом кошового отамана, грошової та натуральної платні, захистом інтересів запорожців у прикордонній зоні; охороною подорожуючих територією Запорозжжя; очолював козацьку розвідку і стежив за ходом битв, вводячи за потребою у бій резерви. В судових справах виконував роль слідчого – проводив дізнання щодо суперечок між січовиками, злочинів серед сімейних козаків, розглядав скарги на місці, стежив за виконанням судових вироків, переслідував злочинців. Знаком влади військового осавула була дерев'яна палиця з потовщеннями на кінцях, скріплена срібними кільцями. Помічником осавула обирали військового підосавулія, а під час війни – військового обозного.

Військовий писар (кошовий писар) – виборна службова особа, що відала всією канцелярією Запорозької Січі у XVI–XVIII ст. Розсилав накази по куренях, вів

рахунки прибутків і витрат, здійснював дипломатичне листування. Ведучи всю документацію та кореспонденцію, писар мав значний вплив на внутрішню і зовнішню політику Війська Запорозького. Особа, яка отримала лист або відписала його за писаря, страчувалась. У роботі писарю допомагав кошовий підписарій. Знаком посади військового писаря була довга чорнильниця-каламар («калям» від сх. – тростина), яку він під час військових рад зберігав за поясом, а також гусяче перо, застромлене за праве вухо. Обирався козацькою радою терміном на рік, але, як правило, обіймав цю посаду протягом багатьох років. Останнім писарем Запорозької Січі був І. Глоба.

Військовий пушкар (кошовий пушкар) – військова службова особа, яка відала усією артилерією і боєприпасами на Запорозькій Січі у XVI–XVIII ст. Виконував одночасно функції наглядача січової в'язниці. На допомогу військовому пушкареві обирався підпушкар та кілька гармашів або канонірів.

Військовий суддя (кошовий суддя) – службова особа, яка відала судовими справами на Запорозькій Січі в XVI–XVIII ст. Військовий суддя розглядав кримінальні та цивільні справи, проводив разом із військовим осавулом слідство й виносив вироки. У своїх рішеннях керувався нормами звичаєвого права і традиціями судової практики Київської держави. Вироки судді затверджував кошовий отаман, а смертні – рада. Військовий суддя обирався на військовій раді терміном на один рік. Зовнішнім знаком влади військового судді була велика срібна печатка, яку він мусив мати при собі підчас військових зібрань і скріплювати нею підпис кошо-

вого отамана на документах, ухвалених військовою радою. Військовий суддя як найближчий помічник кошового отамана часто призначався наказним отаманом. Останнім суддею Запорозької Січі був П. Головатий.

Військовий товмач (кошовий товмач) – на Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) службова особа, яка виконувала обов'язки перекладача. Повинен був знати кілька мов народів, з якими мали стосунки запорозькі козаки. Візував документи чужоземців, які проїжджали через Запорожжя, виступав посередником між ними і кошем. Зачитував і перекладав зміст дипломатичної кореспонденції, що прибувала на Січ. Товмача нерідко відряджали як людину, котра знала іноземні мови, в розвідку у ворожий табір.

Військовий шафарі (кошовий шафарі; з польськ. – економ) – на Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) службова особа, яка збирала податок (перевізне) з купців на користь військової скарбниці на переправах через Дніпро, Пд. Буг і Самару (Микитинській, Кодацькій, Бугогардівській, Самарській та ін.). Військові шафарі, яких було четверо, вели книгу прибутків і видатків, стежили за порядком при перевезенні вантажів через переправи.

Військовий шкільний отаман (кошовий шкільний отаман) – на Запорозькій Січі (XVI–XVIII ст.) виборна службова особа, яка піклувалася діяльністю січової школи. Розпоряджався шкільними коштами, дбав про харчі та побутові умови для молодших і старших школярів. Військових шкільних отаманів, яких зазвичай було двоє, обирали і звільняли самі школярі.

Війт – керівник місцевого самоврядування в XVI–XVIII ст. на землях, що входили до складу Речі Посполитої, яке ґрунтувалося на магдебурзькому праві. Існували міські та сільські війти. Посада війта спочатку була спадковою, але з часом стала виборною. Здійснював судову і адміністративну владу. За виконання своїх обов'язків брав частину податків і судових виплат. Війтів у містах затверджував гетьман. Війти були в Києві, Чернігові, Ніжині, Полтаві та ін. містах. Посада війта існувала в українських селах до XVIII ст., а в містах – до скасування магдебурзького права на поч. XIX ст. У Галичині в складі Австро-Угорщини війт очолював сільську громаду, а в 1921–1939-х рр. на українських землях в складі Польщі був керівником найменшої адміністративно-територіальної одиниці – гміни.

Восводство - адміністративно-територіальна одиниця в Литві та Польщі у XV–XVIII ст.

Гетьман – 1. В Україні XVI – першої половини XVII ст. – керівник реєстрових козаків; з 1648 р. – глава держави і командуючий козацьким військом; з 1657 р. – гетьмани Правобережної України (до 1704 р.) і гетьмани Лівобережної України; з 1708 р. гетьман, що призначався царським урядом; у 1722–1727-х і 1734–1750-х рр. гетьмани не призначалися, а у 1764 р. були скасовані.

2. Головнокомандувач у Речі Посполитій в XV–XVII ст. До середини XV ст. призначався королем лише на час війни, згодом посада Гетьмана великого коронного стала постійною, а з кінця XVI ст. – довічною. Віддав військовими справами і військовим судочинством, командував армією під час війни, керував зовнішніми відносинами.

3. Командувач військовими формуваннями у козаків у XVI–XVIII ст., обсяг владних повноважень якого різко зріс у часи Визвольної війни в процесі утворення козацької держави.

Дике поле (Великий степовий кордон) – історична назва нерозмежованих і мало заселених причорноморських степів між серединою і нижньою течією Дністра на заході, нижньою течією Дону і Сіверським Дінцем на сході від лівої притоки Дніпра – Самари – і верхів'їв притоків Пд. Бугу – Синюхи та Інгула – на півночі до Чорного і Азовського морів та Криму на півдні. У XVI–XVII ст. уряд Польсько-Литовської держави Диким полем вважав землі, що знаходилися на схід і південь від м. Білої Церкви, і роздавав їх магнатам і шляхті у приватну власність як незаселені, хоча там проживало українське населення. Степи Дикого поля були придатні для розвитку землеробства, скотарства та промислів, що спричинило колонізацію їх ще в добу Київської держави. Перешкоджали цьому набіги степових кочівників, що хвилями прокочувались по цих землях уже з найдавніших часів (кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, авари, хозари, печеніги, половці, монголо-татари та ін.). Особливо сприятливим для заселення українцям Дике поле стало у XIV–XV ст., коли ці землі ввійшли до складу Великого князівства Литовського. Під впливом зростаючої небезпеки від нападів кримських татар тут у XV ст. сформувалося козацтво. Зона Великого кордону на цей час включала південні регіони сучасних Черкаської та Вінницької областей, повністю Кіровоградську, Дніпропетровську, Миколаївську і Херсонську та частково Одеську й Запорізьку області.

Із змінами кордону рухались відповідно українці й татари, тому дуже часто вони опинялись на чужій території. Так, коли зона кордону пересунулась до Причорномор'я, там поселилися українці, а коли передній край кордону пересунувся на північ, вони опинилися на турецькій (татарській) території. Наприкінці XVIII ст. назву «Дике поле» перестали вживати.

Зимівник – назва хутора у запорозьких козаків у першій пол. XVI–XVIII ст. Це було велике господарство, де козаки займалися скотарством, землеробством, бджільництвом тощо. Зимівник засновували, як правило, 3-4 сімейних запорожці. В кожному зимівнику було 2-3 хати і різні господарські будівлі. Офіційно козаків, що жили в зимівнику, називали сиднями, або гніздюками. Ці запорожці займали підлегле становище щодо січових козаків. Їх кликали у воєнний похід лише у виняткових випадках пострілом з гармати на Січі або через спеціальних гінців. Головним завданням власників зимівників було забезпечення січових козаків продуктами.

Єзуїти – члени найбільш впливового католицького чернечого ордену, заснованого Ігнатієм Лойолою. Організаційні принципи Товариства будувались на основі суворої дисципліни, безумовного підпорядкування лише генералові Товариства, або римському папі (якому давалася клятва на вірність при вступі до ордену). Папа затвердив його 17 вересня 1540 року. Головною метою єзуїтів стало проповідування ідей християнства, поширення впливу католицької церкви і зміцнення влади папи римського. Створювали єзуїтські школи та колегіуми, які відзначались високим

рівнем викладання і діяли в багатьох містах України.

Кварцяне військо – назва військових загонів, які вперше створені в Речі Посполитій у 1562 р. за часів правління Сигізмунда II Августа. Кварцяне військо утримувалося за рахунок кварти – четвертої частини прибутків королівських маєтків. Складалося з двох родів військ – кавалерії та шляхти (1632 р. запроваджено також артилерію). Кварцяне військо використовувалося, головним чином, для охорони державних кордонів Речі Посполитої. Значна частина війська часто використовувалась для придушення козацьких повстань. Під час Хмельниччини підрозділи кварцяного війська зазнавали нищівних ударів від козацької армії, зокрема у битвах під Жовтими Водами і Корсунем.

Кіш Запорозької Січі – центральний орган управління на Запорозькій Січі, який відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами.

Клейноди – військові знаки, регалії або атрибути запорозького козацтва.

Кодак – фортеця на правому березі Дніпра напроти Кодацького порогу. Збудована польським урядом у липні 1635 р. з метою ізолювати Запорожжя від України і перешкодити втечі селян на Запорозьку Січ. Кодак будувався під керівництвом французького інженера Г. Л. де Боплана. Залога Кодака складалася з 200 німецьких найманців-драгунів на чолі з французьким офіцером Ж. Маріоном. У серпні 1635 р. запорожці під проводом гетьмана І. Сулими зруйнували Кодак. У 1639 р. Кодак

був відбудований і залага збільшена до 600 найманців. Восени 1648 р. Кодак за наказом Б. Хмельницького було захоплено козацьким загоном під командуванням полковника М. Нестеренка і перетворено на опорний пункт козацької армії. За гетьмана Мазепи Кодак був сторожовим постом. У 1711 р. за умовами Прутського мирного договору 1711 р. Кодак разом з іншими фортецями на півдні України був зруйнований. У 1734–1775 рр. Кодак – козацька слобода, центр Кодацької паланки. Наприкінці XVIII ст. Кодак перейменовано на с. Старі Кодаци (тепер у межах м. Дніпропетровська).

Козацька рада (січова рада, військова рада) – орган козацького управління, що існував на Запорозькій Січі, в реєстровому козацькому війську та у Гетьманщині у XVI–XVIII ст. Козацька рада була вищим законодавчим, адміністративним і судовим органом Запорозької Січі. Рішення ради вважалося думкою всього війська і було обов'язковим до виконання кожним членом козацького товариства. На козацькій раді розглядалися питання внутрішньої і зовнішньої політики, проводились вибори військової старшини, поділ земель і угідь, покарання злочинців, що вчинили найтяжчі злочини та ін. Козацька рада збиралася у встановлені дні року. У XVIII ст., у часи Нової Січі, це були: 1 січня – Новий рік, 2-й або 3-й день Великодня та 1 жовтня – Св. Покрови (храмове свято Запорозької Січі). Крім того, це робилося в будь-який день на вимогу козацького товариства чи «сіроми». На козацькій раді могли бути присутніми всі козаки. Скликалася рада кошовим отаманом і відбувалася згідно з давніми звичаями, її учасники утворювали широке коло, в центрі якого розмі-

щувалася козацька старшина: кошовий отаман, обозний, писар, осавули та ін. Особливу роль відігравали осавули, які були посередині між радою і старшиною. Формального голосування не проводилось. Свою волю козаки виявляли голосними вигуками та підкиданням шапок. Крім козацької ради всього Запорозького Коша, існували також курінні та паланкові ради. Перші з них відбувалися у випадках, коли козацька старшина не вважала за потрібне скликати загальну козацьку раду (таємні та термінові справи, що вимагали негайного вирішення, прикордонні суперечки, організація незначних воєн, походів тощо). Інколи перед загальними козацькими радами відбувалися старшинські ради. В компетенції паланкових рад був розгляд дрібних справ, головним чином межових суперечок. У реєстровому козацькому війську також скликалися загальні, полкові та сотенні козацькі ради, їхня компетенція була дуже обмеженою. Прийняті ними рішення затверджувались польським урядом, що викликало незадоволення козаків. Козацькі ради відбувалися в різних місцях. З початком XVII ст. ними найчастіше були урочище Маслів Став на Київщині, міста Корсунь, Канів, Переяслав. Під час воєнних походів та народних повстань козацькі ради відбувались у військових таборах. В останньому випадку, крім козаків, участь в їхньому проведенні брали представники міщанства, селянства та православне духовенство. Інколи скликалися ради городових козаків окремих міст (зокрема, рада козаків м. Канева під час повстання Жмайла 1625 р.). Козацькі ради скликані без згоди кошового отамана чи гетьмана, вважались незаконними. Під час Хмельниччини козацька рада вважалася вищим законодавчим

органом Української гетьманської держави. На одній із них 1648 р. було обрано гетьманом Б. Хмельницького і вирішено розпочати повстання проти Польщі. Однак внаслідок зміцнення влади гетьмана значення козацьких рад постійно зменшувались, скликали їх дедалі рідше, а найважливіші питання розглядалися на старшинських радах. Спробу реформування козацької ради і перетворення її на представницький орган всієї Гетьманщини зробив гетьман І. Виговський. Він запропонував надати всім полкам рівне представництво, на раду стали з'являтися тільки старшина і по 10 козаків від кожного полку. Однак дана реформа не була проведена. Найвідомішими козацькими радами цього часу були Переяславська рада 1654 р. та Чорна рада 1663 р. в Ніжині. У зв'язку з подальшими обмеженнями царським урядом прав і вольностей Гетьманщини в козацьких радах стали брати участь представники царського уряду, які часто диктували свою волю. У XVIII ст. в Гетьманщині козацька рада набула лише характеру урочистої церемонії обрання гетьманом кандидата, призначеного царським урядом. У Правобережній Україні, що внаслідок укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. перейшла під владу Польщі, рішенням польського сейму козацтво було ліквідоване, і тільки після його відновлення у 1680-х рр. козацька рада знову почали скликатися. Найчастіше це відбувалося у Фастові, Корсуні чи Каневі. Значення цих рад було незначним і мало локальний характер.

Козацька старшина – військовий та адміністративний склад Запорозької Січі, реєстрового козацтва, Гетьманщини, а також Слобідської України. Зародження козацької старшини розпочалося разом з

виникненням українського козацтва наприкінці XV ст. Спочатку до її складу входили отамани-ватаги, що були керівниками перших козацьких загонів. Повного офіційного оформлення козацька старшина набула в період створення Запорозької Січі. Кількість старшини була неоднаковою і деколи сягала до 150 осіб. До її складу входили: військова старшина – кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар та курінні отамани; військові служителі – підписар, булавничий, хорунжий, бунчужний, перначний, підосавул, довбиш, піддовбиш, військовий пушкар, підпушкар, гармаш, військовий товмач, військовий шафарі і підшафар, кантаржій та канцеляристи; похідні та паланкові начальники – полковник, писар, осавул, підписар та підосавул. У період ведення воєнних дій обирався також обозний, що був помічником осавула і входив до складу військової старшини. До козацької старшини на Запорозжжі належали т. зв. батьки, сивоусі діди – колишні військові старшини, які залишили свої посади через хворобу або старість. Старшину обирали на військовій козацькій раді за участю всього козацтва. Козацька старшина існувала у реєстровому козацькому війську, що було створене 1572 р. На чолі реєстрових козаків стояв гетьман, якого обирали за погодженням з королівським урядом на загальній військовій раді. Першим гетьманом реєстрового війська вважається шляхтич Я. Бадоський. До реєстрової козацької старшини належали: 2, а згодом 4 осавули, обозний, військовий суддя, військовий писар, полковники та сотники. В різні часи кількість полковників та сотників була неоднаковою, що залежало від кількості реєстру (у 1625–1630 рр. було 6 полковників і 60 сотників). Усі представники

козацької старшини складали присягу на вірність королеві і зобов'язувалися нести військову повинність, за що реєстровим козакам надавалися значні права та привілеї, які, втім, постійно обмежувалися. У 1625 р. було введено посаду реєнтаря, що був заступником коронного гетьмана і видав реєстровим козацьким військом. Після придушення національно-визвольних повстань 1637–1638-х рр. сейм Речі Посполитої ухвалив Ординацію Війська Запорозького, що перебуває на службі у Речі Посполитій, згідно з якою було ліквідовано посаду гетьмана, а його функції передавалися урядовому комісарові. Посади козацької старшини, вищі від сотника, надалі могли обіймати тільки представники польської та полонізованої шляхти. Під час Національно-визвольної революції 1648–1676-х рр., в процесі формування національної державності, козацька старшина стала виконувати функції апарату державної влади. З введенням нового адміністративно-територіального поділу Гетьманщини на полки та сотні відбулася ієрархічна диференціація козацької старшини на генеральну, полкову та сотенну. Найвищий рівень державної адміністрації посідала генеральна старшина, що складалася з найближчого оточення гетьмана і виконувала роль уряду Української Держави. До її складу входили: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, 2 генеральних осавули, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний. Права козацької ради систематично обмежувалися. Так, згідно з указом Петра від 1721 р., право призначати генеральну старшину було передано Колегії іноземних справ у Петербурзі, яка затверджувала одного з двох запропонованих гетьманським урядом кандидатів, призначала полков-

ників та сотників. Це привело до фактичного скасування принципу виборності козацької старшини. Військовою та цивільною адміністрацією полків в Україні у I-й пол. XVII–XVIII ст. була полкова козацька старшина. Очолював її полковник. Крім нього до цієї категорії козацької старшини належали полковий обозний, полковий суддя, полковий писар, полковий осавул, полковий хорунжий. Формально представники полкової козацької старшини повинні були обиратися на полкових військових радах, але часто їх призначали гетьмани за погодженням з царськими комісарами. З 1722 до 1727 рр. козацьку старшину фактично призначала Малоросійська колегія. До сотенної старшини належали: сотник, сотенний отаман, писар, осавул та хорунжий. Найнижчою ланкою старшини були міські й сільські (курінні) отамани. Представники козацької старшини, виконуючи свої функції, користувалися т. зв. ранговими маєтностями, прибутки від яких були платнею за старшинські посади. Одночасно окремі представники старшини одержували платню і від царського уряду, що передбачалося Березневими статтями 1654 р., Переяславськими статтями 1659 р., Московськими статтями 1665 р. та ін. міждержавними актами, укладеними між урядами Гетьманщини і Московської держави. Після остаточної ліквідації державних прав України царський уряд 1785 р. скасував козацькі старшини у Гетьманщині як окремий суспільний стан (ще раніше це було зроблено в Слобідській Україні – 1765 р. та на Запорозжі – 1775 р.). Деяка частина старшини була зрівняна у правах з російським дворянством.

Козацьке право – сукупність звичаєвих норм (приписів), переважна більшість

яких виникла в Запорозькій Січі. Запорозька Січ як військовий політичний витвір розвивалася на підставі своєрідних традицій і звичаїв. Вона мала свій військовий та адміністративно-територіальний поділ: 38 військових куренів і 5-8 територіальних паланок, а також оригінальну систему органів управління. Вся військова старшина обиралася Генеральною військовою радою на 1 рік кожного 1-го січня. На підставі тих самих звичаїв і традицій чітко регламентувалися права і обов'язки старшин. Норми козацького права стверджували ті суспільні відносини, що склалися серед козацтва, закріплювали адміністративно-територіальний устрій, встановлювали правила військових дій, діяльність нових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначали види злочинів і покарань; козацьке право визнавалося іноземними державами, а козаки всіляко захищали його, побоюючись, що писане право може обмежити козацькі вольності. Із Запорозької Січі звичаєві норми в XVI–XVII ст. поширювалися по всій Україні. Великого значення козацьке право набуло після укладення Березневих статей 1654 р., за якими російський уряд офіційно визнав силу «попередніх прав». Гетьман і старшина, виносячи ті чи інші рішення або даючи вказівки судам, посилалися на норми козацького права і практику, що склалася. Норми козацького права є в «Правах, за якими судиться малоросійський народ» та інших законодавчих збірниках. Архівні матеріали XVIII ст. – першої пол. XIX ст. свідчать, що протягом цього часу в Лівобережній Україні ще діяли окремі норми козацького права.

Корогва – бойовий прапор у військових підрозділах запорозького козацтва

у XVI–XVIII ст. Як правило, вони були різнокольоровими із зображенням святих, хрестів, зброї тощо.

Кошова канцелярія – адміністративна установа на Запорозькій Січі. Очолював канцелярію військовий писар.

Кошовий отаман – виборна службова особа в Запорозькій Січі, яка зосереджувала в своїх руках найвищу військово-, адміністративну та судову владу.

Кримське ханство – кримсько-татарська держава, яка існувала на території Кримського півострова, пониззях Дніпра, Приазов'я та Прикубання у 1449–1783-х рр.

Курінь – військово-адміністративна одиниця Запорозької Січі, що складалася з кількисот козаків. Очолював курінний отаман.

Магдебурзьке право – середньовічне міське право, за яким міста частково звільнялись від управління та суду феодалів і створювали органи місцевого самоврядування. Юридично закріплювало права і свободи різних станів міського населення.

Магістрат – орган міського самоврядування в містах, який користувався магдебурзьким правом.

Паланка – адміністративно-територіальна одиниця у Запорозькій Січі. Очолював полковник, який зосереджував у своїх руках всю адміністративну, військову, судову та фінансову владу. Адміністрація паланки – писар, отамани слобод та ін.

Пернач – вид булави, головний символ полковницької влади в Україні.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських, польських, литовських землях з другої половини XIV ст.

Уходники – у XV–XVI ст. люди із прикордонної зі степом смуги земель, які, об'єднавшись у ватаги, йшли у Нижнє Подніпров'я для ведення сезонного промислу. Були одним з основних джерел формування козацтва до середини XVI ст.

Фільварок – (польське «folwark», від нім. «vogwerk» – хутір, ферма) – у Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV–XIX ст. багатогалузеве панське господарство, яке ґрунтувалося на дармовій праці кріпосних селян. В українських землях фільварок вперше з'явилися в Галичині у XV ст. У більшості українських земель, що входили до складу Литви, фільваркова система господарювання почала запроваджуватися з середини XVI ст. У зв'язку з розвитком внутрішнього і особливо зовнішнього ринку (мануфактурне виробництво західноєвропейських країн потребувало с.-г. сировини) у феодалів виникла потреба організації власного господарства з виробництвом хліба на продаж і переробкою с.-г. продукції. З іншого боку, новосформований шляхетський стан Великого князівства Литовського прагнув економічної стабільності в умовах постійного перебування шляхтичів у воєнних походах. Згідно з «Уставом на волоки» (1557) спочатку на великокнязівських (державних) землях Великого князівства Литовського було проведено «волочну поміру» і кращі землі віддано під фільварки. Селяни зобов'язувалися виконувати дводенну панщину на тиждень з однієї волоки землі, що була у їхньому користуванні. У приватних маєтках магнати та шляхта також стали запроваджувати фільварки як найбільш економічні вигідні для них господарства. Поширенню фільварків сприяло не лише обезземелення селян, а й наявність великої кількості вільних земель та колонізаційний процес у напрямку на сх. і пд.-сх. Сільськогосподарська продукція у фільварках не лише вироблялась, а й перероблялась та відправлялась великими партіями на ринок у вигляді напівфабрикатів. У Гетьманщині фільварки зникли в серед. XVII ст. У західноукраїнських та правобережних землях вони існували до скасування кріпацтва у XIX ст. В Україні назва «фільварок» вживалася щодо означення поміщицького господарства до 1917 р.

Шарварки – у XVI – середини XIX ст. додаткова до регулярної панщини повинність селян працювати на будівництві та ремонті доріг, мостів, гребель тощо.

ДЕРЖАВНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ПЕРІОДУ

Бурлій (Бурляй, Бурлай) Кіндрат Дмитрович (рр. н. і см. невід.) – гадяцький полковник (1648–1649), дипломат, сподвижник Б. Хмельницького. Походив з козацької родини. На чолі козацьких загонів здійснив ряд вдалих морських походів, а в 1624 р. здобув Синоп. Учас-

ник Національно-визвольної революції 1648–1676 рр. Виконував важливі дипломатичні доручення гетьмана. У березні-квітні 1648 р. разом з Б. Хмельницьким вів переговори з кримським ханом Іслам-Гіреєм III про утворення козацько-татарського воєнного союзу

для боротьби проти Речі Посполитої. У березні-травні 1653 р. Бурлій і С. Мужилівський вели дипломатичні переговори з царським урядом у Москві. В 1655 р. спільно з С. Мужилівським та Д. Греком очолював козацьке посольство до Швеції, яке вело переговори із шведським королем Карлом X Густавом. Кілька разів призначався наказним гетьманом. Подальша доля невідома.

Владислав IV Ваза (1595–1648) – король Польщі (1632–1648), син Сигізмунда III Вази. В липні 1610 р. Владислава IV В., ще королевича, московський боярський уряд проголосив царем Московської держави. Домагаючись московського престолу, вів у 1617–1618 рр. і 1632–1634 рр. війни з Московським царством. Вирішальну роль під час воєнних дій щоразу відігравали козацькі війська під проводом гетьманів І. Сагайдачного (1618) і Т. Орендаренка (1632–1634), які рятували польську армію від поразок. У 1643 р. Владислав IV уклав з Московською державою Поляновський мирний договір, за умовами якого відмовлявся від домагань московського престолу, але під польською владою залишалась Сіверщина. У 1633 р. Владислав IV, прагнучи залучити козаків до участі в польсько-московській війні, видав усупереч позиції магнатів у сеймі «Статті для заспокоєння руського народу». У цих «Статтях» було узаконено існування на території України двох українських митрополій – православної та греко-католицької, першу з яких після укладення Берестейської унії 1596 р. польська влада трактувала як незаконну. За Владислава IV для контролю за військовим і політичним життям Запоріжжя на правому березі Дніпра за проектом французького інженера, ар-

хітектора Гійома Лавасера де Боплана було збудовано фортецю Кодак. 3-4(13-14).8.1635 козацький загін під проводом гетьмана І. Сулими зруйнував цю фортецю. Під час правління Владислава IV відбувались повстання Павлюка 1637 р. та Острянина 1638 р. У 1646 р. Владислав IV, готуючись до війни з Туреччиною, вів таємні переговори з представниками козацької старшини, серед яких був Б. Хмельницький.

Вишневецький Ярема (Ієремія) (1612–1651) – один із найбільших магнатів, князь, воєвода руський (з 1646 р.). Виходець з князівського роду руського походження. Навчався в єзуїтському колегіумі у Львові, вивчав військову справу в Італії та Іспанії. У 1631 р. прийняв католицтво. Володів величезними маєтками у Правобережній Україні, Волині та Поліссі. Утримував наймані війська. Резиденцією Вишневецького було місто Лубни, де він часто приймав послів іноземних держав. Очолював магнатську опозицію, яка виступала за збереження своїх привілеїв і політичних впливів, проти зміцнення королівської влади у Речі Посполитій. У 1632–1634-х рр. брав участь у війні проти Московської держави, під час якої особливо відзначалися козаки під проводом гетьмана Т. Орендаренка. У період Національно-визвольної революції, маючи загін з 12 тис. надвірного війська, з надзвичайною жорстокістю розправлявся з руським населенням. У липні 1648 р. надвірні загони Вишневецького, В. Заславського і Я. Тишкевича зазнали нищівної поразки під Махнівкою, П'яткою і Старокостянтинівом від військ на чолі з М. Кривоносом. Після розгрому польської армії в Пилявецькій битві 1648 р. втік до Львова. Влітку 1649 р. отримав титул коронного гетьмана. Продовжував